

ČLANCI

Od dekonstrukcije do rekonstrukcije traumatizirane zajednice: primjer Vukovara

DINKA ČORKALO BIRUŠKI***DEAN AJDUKOVIĆ**

Odsjek za psihologiju

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Zagreb, Hrvatska

Izvorni znanstveni rad

UDK: 323.1 : 355.018(497.5)

doi: 10.3935/rsp.v16i1.774

Primljeno: travanj 2008.

U radu je prikazana serija istraživanja procesa socijalne rekonstrukcije, provedenih u razdoblju od 2000. do 2004. godine u Vukovaru. Okosnicu čini 5 temeljnih studija: (1) anketno istraživanje stavova građana, Hrvata i Srba, provedeno 2000. i ponovljeno 2002. godine o uzajamnim odnosima prije, za vrijeme i nakon rata, te mogućnostima obnove socijalnih odnosa i pomirenja, (2) istraživanje stavova prema školovanju i međuetničkim odnosima 2001. godine u kojima su sudjelovali učenici, njihovi roditelji i nastavnici osnovnih i srednjih škola, (3) etnografsko istraživanje procesa socijalne rekonstrukcije zajednice u razdoblju od 2000.-2003., (4) kvalitativno istraživanje socijalnopsiholoških posljedica rata i posljedica na međuetničke odnose 2000. godine, te (5) istraživanje o raspadu dugogodišnjih prijateljstava među pripadnicima suprotstavljenih etničkih grupa. U istraživanjima je izravno sudjelovalo oko 2 300 sudionika, a etnografska je studija omogućila širu i dublju analizu procesa socijalne rekonstrukcije koja prelazi okvire izravno ispitanog uzorka. Rezultati pokazuju spori oporavak zajednice višestruko traumatizirane ratnim događajima, pri čemu su ostale duboke, dugoročne i u mnogim aspektima vjerojatno trajne posljedice na međuetničke odnose u nekad visoko homogenoj i funkcionalnoj multietničkoj zajednici. Predložen je model prema kojem se socijalni oporavak zajednice treba događati istodobno na 4 razine: individualno-psihološkoj, razini zajednici, društvenoj razini i strukturalnoj razini.

Ključne riječi: socijalna rekonstrukcija zajednice, rat, trauma, Vukovar, međuetnički odnosi.

UVOD

Ovaj je rad nastao kao rezultat serije sustavnih istraživanja provedenih u Vukovaru u razdoblju od 2000. do 2004. godine premda su autori i dalje prisutni u zajednici kao istraživači i stručnjaci. Raznolikost

provedenih istraživanja i primijenjene metodologije omogućila je cjeloviti opis procesa rastakanja nekad visoko integrirane zajednice, čije je funkcioniranje destabilizirano neposredno prije rata 1991. godine i temeljito narušeno ratnim i poslijeratnim zbivanjima. U radu su opisane psihološke

* Dinka Čorkalo Biruški, Filozofski fakultet/Faculty of Philosophy, Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb, Hrvatska/Croatia, dckorkalo@ffzg.hr

i socijalne posljedice iznimne traumatizacije stanovnika Vukovara i njezinog dugoročnog, još uvijek prisutnog i vjerojatno trajnog utjecaja na odnose u zajednici, te na oporavak zajednice i njezin stabilni(ji) razvoj u budućnosti.

Oslanjajući se na velik broj kvantitativnih podataka nadopunjenih spoznajama prikupljenima kvalitativnom metodologijom, što nam je omogućilo dubinski uvid u procese, analizirali smo što se dogodilo sa zajednicom neposredno prije i za vrijeme rata. Stoga je cilj ovog rada odgovoriti na pitanje koje su postavili mnogi istraživači baveći se ratovima na ovim prostorima: kako se moglo dogoditi da jedna visoko integrirana zajednica poput Vukovara doživi tako dramatičan slom. Pojednostavljeni odgovori na temelju netočnih hipoteza o stoljetnoj mržnji između Srba i Hrvata ili tradiciji sukoba na Balkanu nisu nam bili prihvatljivi. Naime, povijest i suvremeni svijet puni su primjera da su vjerski, etnički ili raso heterogene zajednice sklone podjelama. One ne odražavaju samo odnose većine i manjine, nego pod određenim uvjetima u prvi plan izbijaju razlike koje ranije nisu bile važne, kao što su etničko ili kulturno podrijetlo. U normalnim uvjetima raznolikost u zajednici može biti dobrodošla i izvor ponosa. Tako su mnogi Vukovarci redovito naglašavali da su prije rata na tom području zajedno živjeli pripadnici dvadesetak etničkih skupina. Međutim, u nesigurnim vremenima razlike između grupa u zajednici redovito postaju izvor brige i nepovjerenja. U vremenu nestabilnosti koje prethodi ratu, većinska je grupa sklona zloupotrijebiti svoju moć,

smatrajući da manjina nije lojalna državi već svojoj etničkoj grupi s kojom prijeti sukob.¹ Ovakvi su slučajevi poznati i u stabilnim demokracijama. Tako je američka vlada tijekom Drugog svjetskog rata internirala u logore svoje građane japanskog podrijetla. Britanska je vlada isto učinila 1940. godine s talijanskim imigrantima nakon izbijanja rata između Velike Britanije i Italije (Ugolini, 2006.). Protjerivanje milijuna Nijemaca iz istočne Europe nakon Drugog svjetskog rata tek se danas počinje propitivati s gledišta povrede ljudskih prava, a ne samo »prava pobjednika« i osвете. Konačno, teroristički napadi u New Yorku 2001., Madridu 2004. i Londonu 2005. godine unijeli su u ove sredine duboko i vrlo rašireno nepovjerenje prema pripadnicima muslimanske zajednice u ovim zemljama (npr. Echebarria-Echabe i Fernández-Guede, 2006.; Hopkins i Hopkins-Kahani, 2006.; Panagopoulos, 2006.; Sheridan, 2006.).

U ovom radu pojam zajednice upotrebljavamo ponajprije u njegovom socijalno-psihološkom i funkcionalnom, a ne teritorijalnom određenju. Mislimo pritom na skup pojedinaca i grupa koji su u svakodnevnim interakcijama povezani ulogama i funkcijama koje obavljaju, koji su u međusobno zavisnom odnosu i koji takvim uređenjem odnosa stvaraju temelje za funkcioniranje cjeline (Žganec, 2003.). Riječ je, dakle, o **zajednici u psihološkom smislu** (eng. *psychological sense of community*) koja uključuje osjećaj pripadnosti kolektivu, percepciju sličnosti s drugima, podržavajući osjećaj međuzavisnosti i stabilnost cjeline (Saranson, 1974., prema Omoto i Malsch, 2005.).

¹ O sličnim okolnostima za nastanak krize govori i Roe (1999.) razrađujući tezu o dilemi sigurnosti unutar države/društva, pri čemu percepcija prijetnje jednoj grupi (npr. zahtjev za kulturnom autonomijom manjine, većina percipira kao prijetnju vlastitu identitetu i/ili vlastitoj sigurnosti) određuje smjer njene daljnje akcije (npr. poricanje ili kontrolu manjinskih prava), što za sobom povlači reakciju druge grupe (npr. separatističke tendencije). U toj cikličkoj razmjeni manje važnim postaje jesu li namjere grupa benevolentne ili malevolentne, već je od presudne važnosti (in)kompatibilnost njihovih zahtjeva pod vidom društvene sigurnosti, kako je obje grupe percipiraju. Zahvaljujemo anonimnom recenzentu na ovom uvidu.

Seriya istraživanja u Vukovaru započela je međunarodnim istraživačkim projektom *Communities in crisis* 2000. godine.² Cilj projekta bio je ispitati ulogu pravde i njezina izvršavanja u procesu socijalne obnove zajednice, no daljnji je angažman nas kao istraživača daleko premašio taj okvir. Složenost uvjeta s kojima se u Vukovaru valjalo istraživački, profesionalno i ljudski suočiti zahtijevala je temeljitije sagledavanje procesa obnove društvenog života zajednice koja je prošla žestoko masovno razaranje. Izgubljeni životi, nepoznata sudbina nestalih Vukovaraca i tereti proživljenih iskustava predstavljaju nenadoknadiv i teško opterećujući gubitak koji je zauvijek promijenio ovu zajednicu. Unatoč masovnosti razaranja, uništene kuće, infrastruktura i drugi objekti bili su lakše obnovljivi ciljevi. Stoga je u našim istraživanjima opća svrha postala šira i sveobuhvatnija: proučiti u kojoj je mjeri i kako moguće obnoviti prekinute odnose među ljudima koji su nekada živjeli zajedno kao visoko funkcionalna zajednica, a koji su nakon rata nužno upućeni na zajednički život.

CILJ I METODOLOŠKI OKVIR

U ovom je radu cilj prikazati dinamiku sloma, raspada i postkonfliktnog oporavka (rekonstrukcije) jedne visokotraumatizirane zajednice, na temelju serije istraživanja provedenih u Vukovaru u razdoblju od 2000. do 2004. godine. Vukovar koristimo kao paradigmatički primjer koji smo imali priliku dugotrajno i temeljito istraživati. No slični se procesi i na individualnom i

na socijalnom planu mogu pratiti u mnogim drugim multietničkim zajednicama koje su prošle sličnu ratnu sudbinu, kako u Hrvatskoj, tako i u drugim zemljama.

U istraživanjima obnove socijalne zajednice kombinirali smo kvantitativni i kvalitativni pristup. Slijedili smo načelo triangulacije (Denzin, 1978.) metodama, izvorima podataka i različitim teorijskim pristupima. Kontaktirali smo različite grupe ljudi u zajednici, na različitim razinama i koristili metode anketiranja, intervjuiranja i fokusnih grupa, te etnografsku metodu. Ukupno je istraživanjem obuhvaćeno preko 2 300 sudionika, u tri kvantitativne i tri nadopunjujuće kvalitativne studije, čiji je sadržajni i vremenski slijed opisan u nastavku.

1. U lipnju 2000. godine provedeno je anketno istraživanje na reprezentativnom uzorku od 404 odrasla građana grada Vukovara, Hrvata i Srba. Cilj je bio ispitati njihove stavove o uzajamnim odnosima prije, za vrijeme i nakon rata, o mogućnostima suživota i pomirenja³, te stavovima prema ratnim zločinima, suđenjima za ratne zločine i Međunarodnom kaznenom sudu za područje bivše Jugoslavije u Hagu (Biro i sur., 2004.).

2. Dvije godine kasnije, u lipnju 2002. godine istraživanje je ponovljeno, pri čemu je obuhvaćeno 267 sudionika, odnosno 66% prvobitnog uzorka (Biro i sur., 2004.).

3. U listopadu 2001. godine u vukovarskim osnovnim i srednjim školama u nastavi na hrvatskom i na srpskom jeziku provedeno je istraživanje stavova prema

² Istraživački projekt *Communities in Crisis* suradnički su provodili Centar za ljudska prava Sveučilišta u Berkeleyu, Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu i Društvo za psihološku pomoć iz Zagreba (2000.-2004.), a financirala fondacija McArthur iz SAD-a. Istraživanje su dijelom financirali i Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske, projekt MZOŠ broj 0130485, te Vijeće za djecu Republike Hrvatske.

³ O kompleksnosti i kontroverzama pojma pomirenja u kontekstu socijalnog oporavka nakon međugrupnog sukoba raspravljamo kasnije u tekstu.

školovanju u Vukovaru i međuetničkim odnosima, u kojem je sudjelovalo ukupno 1 784 sudionika: 718 učenika, 953 njihova roditelja te 113 nastavnika (Čorkalo i Ajduković, 2003.; Ajduković i Čorkalo, 2004.; Freedman i sur., 2004.; Čorkalo Biruški i Ajduković, 2007.; Ajduković i Čorkalo Biruški, 2008.).

4. U razdoblju od 2000. do 2003. godine provedeno je etnografsko istraživanje procesa socijalne rekonstrukcije grada u kojem su analizirana zbivanja, odnosi i promjene u lokalnoj zajednici. Etnograf je u gradu boravio po četiri tjedna u razmacima od četiri mjeseca, prikupljajući podatke o indikatorima socijalno-rekonstrukcijskih procesa (npr. promjene u uspostavljanju odnosa među političkim ili religijskim akterima, promjene interakcija etničkih zajednica u svakodnevnom situacijama, poput trgovina, kafića, javnih okupljanja, analiza sadržaja lokalnih medija i sl.). Boraveći u zajednici kao sudionik-opažatelj, komunicirajući s članovima zajednice i bilježeći objektivne promjene u gradu, ali i percepcije ljudi, njihove subjektivne interpretacije, te vlastite refleksije na doživljeno, stvorena je cjelovita slika događaja i procesa koji su se u to vrijeme odvijali u zajednici (Čorkalo i sur., 2004.).

5. U prosincu 2000. godine autori su proveli niz razgovora u fokusnim grupama s pripadnicima četiriju segmenata zajednice: visoko traumatiziranim žrtvama rata, predstavnicima nevladinih organizacija, mladima u dobi od 18 do 30 godina, te poduzetnicima. Sudjelovalo je ukupno 59 ljudi. Komponirajući sastav grupa kako bi se osigurala ravnomjerna zastupljenost dviju najvećih etničkih grupa u zajednici – Hrvata i Srba – u fokusnim su grupama zahvaćena pitanja posljedica rata, međuetnički odnosi u zajednici te perspektive i mogućnosti obnove odnosa u zajednici (Čorkalo i sur., 2004.).

6. Od veljače do svibnja 2002. godine proveden je niz dubinskih intervjua

sa stanovnicima grada, koje smo nazvali Istraživanje povjerenja i izdaje. U tim je razgovorima sudjelovalo 48 osoba, Hrvata i Srba, koje su imale bliske prijatelje među pripadnicima druge etničke grupe prije rata, a čije je prijateljstvo ratom prekinuto. Ovom studijom istražili smo procese kidanja međusobnih vrlo bliskih veza neposredno prije i na početku rata te ispitali mogućnosti njihovog poslijeratnog obnavljanja (Ajduković, 2004.; Ajduković i Čorkalo, 2004.).

POČETAK SLOMA: NEPOVJERENJE MEĐU BLISKIM PRIJATELJIMA

Hrvatska je, kao i druge zemlje u regiji zahvaćene ratom devedesetih, bila svojevrsno područje hodočašća brojnih »međunarodnih stručnjaka«, koji su s dobrim namjerama i plemenitim ciljevima organizirali susrete pomirenja. Objašnjavali su zašto je važno da se ljudi ne mrže, a nije važno je li netko ove ili one vjere, okupljali su Srbe, Hrvate, Bošnjake i krivili političare. Obično su organizirali susrete izvan ratom zahvaćenih područja, a zatim vraćali sudionike tih mirovnih inicijativa u isti socijalni kontekst u kojem su živjeli. Mnogi od tih stručnjaka otišli su vidno razočarani, uvjereni da na ovim područjima bukte stoljetne mržnje koje je nemoguće iskorijeniti, da nitko ne želi pomirenje i da rijetko tko razumije što treba učiniti za bolju budućnosti.

Takvom se stavu, međutim, suprotstavljaju desetljeća mirnog suživljenja, funkcionalne zajednice kao što je bio Vukovar, u kojima se voljelo iz sasvim osobnih razloga, a osnova za netrpeljivost najčešće je također bila upravo takva: osobna i neslučajna. Naše studije empirijski opovrgavaju tezu o »stoljetnoj mržnji«. Naprotiv, one pokazuju da je svakodnevni život u zajednici snažno obojan sasvim nedavnom patnjom koju tek treba proraditi, da se radi

o malim zajednicama zahvaćenima ratom koje se teško oporavljaju, da je riječ o ljudima koji još uvijek teško razumiju što se dogodilo, a da to što se dogodilo teško integriraju u svoje iskustvo. Radi se o ljudima koji se osjećaju duboko povrijeđenima, prevarenima i izdanima, često od najbližih, prijatelja, susjeda, pa i članova obitelji. Stoga su, nakon takvih povreda, preuranjene inicijative »pomirenja« bile osuđene na neuspjeh. Preskočen je, naime, čitav jedan proces – **proces oporavka pojedinaca, zajednica i društva** - u kojem, tek na kraju i tek na individualnoj razini možemo govoriti o pomirenju (Čorkalo Biruški, 2007.).

Većina autora koja govori o **pomirenju** nakon sukoba određuje pomirenje kao poželjan ishod (među)grupnih odnosa koji osigurava stabilnost i prosperitet u i među zajednicama. Pri tome se obično misli na ishod koji podrazumijeva ponovnu uspostavu uzajamnih odnosa povjerenja i suradnje, ali i pozitivne emocionalne povezanosti među pripadnicima nekad sukobljenih strana (vidi npr. Nadler, 2002.). Sasvim recentne konceptualizacije pomirenja prihvaćaju postojanje dviju razina odnosa u postkonfliktnim zajednicama, pa tako Nadler, Malloy i Fisher (2008.), te Nadler i Shnabel (2008.) govore o instrumentalnom i socioemocionalnom pomirenju. **Instrumentalno pomirenje** predstavlja, rekli bismo, nižu razinu postkonfliktnog odnosa sukobljenih strana, a usmjereno je, kako Nadler i sur. (2008.:6) kažu, na promjenu neprijateljskih u pozitivne odnose, pri čemu će obje strane moći koegzistirati bez konflikta. Pozivajući se na hipotezu kontakta, autori dalje nastavljaju da je riječ o dugotrajnom procesu u kojem se neprijateljske percepcije i osjećaji postupno zamjenjuju s onima relativno pozitivnima, te se razvija i povjerenje. Druga, rekli bismo, viša razina postkonfliktnog odnosa jest prema Nadleru i sur. (2008.:7) **socioemocionalno pomirenje**, koje podrazumijeva emocionalno »iscjeljivanje«, a zasniva se na pretpostavci da emocional-

ni teret sukoba praćen traumatizacijom i osjećajem poniženosti predstavlja prijetnju identitetu (usp. i Kelman, 2008.), što dovodi do toga da su strane opterećene osjećajima krivnje ili viktimizacije koji sprečavaju obnovu odnosa među sukobljenim stranama. Ove je barijere, smatraju autori, moguće ukloniti kada »...počinitelj prihvati odgovornost za počinjena nedjela, izrazi žaljenje i žrtva mu nakon toga oprost« (str. 7).

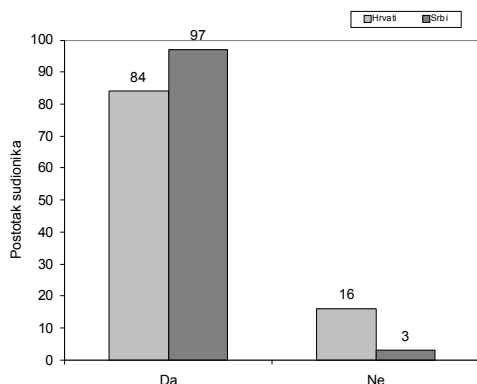
Mi, međutim, stojimo na stajalištu da pojam pomirenja za procese koji se događaju među grupama treba koristiti s oprezom. Pomirenje je, naime, ponajprije individualni čin koji zahtijeva uzajamnu akciju i počinitelja (ispriku) i žrtve (oprost). Pitanje je kako se ono događa među grupama, čak i onda kada predstavnik počinitelja na simboličkoj razini dade ispriku, a žrtva je na simboličkoj razini prihvati (npr. razmjena isprika između političkih predstavnika zajednica). Čak i tada ostaje individualna odluka svakog pojedinog člana grupe da oprost ili ne oprost počinjeno i odluči uspostaviti individualno prikladne veze s pripadnicima protivničke grupe. Stoga smatramo da je na grupnoj razini nakon sukoba primjerenije govoriti o socijalno rekonstrukcijskim procesima u zajednici ili procesima obnove socijalnih odnosa (koji mogu, ali ne moraju, rezultirati pomirenjem). Pojam pomirenja držimo primjerenijim kada se misli na obnovu odnosa među pojedincima. Naime, funkcionalne odnose među pojedincima i funkcionirajuće stabilne zajednice moguće je izgraditi čak i ako brojni pojedinci ne oprost. Kolektivni oprost je kontroverzna kategorija, jednako kao i kolektivna krivnja. Ono bez čega, međutim, funkcionalnu zajednicu nije moguće izgraditi jest barem minimalni konsenzus sukobljenih strana u procesu konstrukcije povijesti, koji onda dopušta vraćanje dostojanstva žrtvi i prihvaćanje odgovornosti počinitelja. Pri tome se ne smije zaboraviti da u dugotrajnim, tvrdokornim sukobima (engl. *intractable con-*

flicts) granice između počinitelja i žrtve nisu uvijek sasvim jasne, odnosno da se uloge u spirali nasilja često mijenjaju, pa je proces, koji Nadler i sur. nazivaju socioemocionalnim pomirenjem, gotovo sasvim onemogućen. Čak i u takvim uvjetima, međutim, događaju su procesi obnove pozitivnih socijalnih odnosa.

U intervjuima provedenima 2002. godine s pedesetak punoljetnih građana Vukovara hrvatske i srpske nacionalnosti, koji su prije rata imali vrlo bliske prijatelje druge nacionalnosti i čije je prijateljstvo zbog rata prekinuto, zanimale su nas okolnosti njihova prijateljstva prije rata i dinamika raspada tih, u najvećem broju slučajeva, vrlo čvrstih i bliskih veza. Opisujući svoja prijateljstva, naši su sugovornici isticali prijeratnu visoku povezanost i privrženost ljudi u zajednici, neovisno o nacionalnoj pripadnosti. Ova su se prijateljstva nerijetko nastavljala generacijama, neka su prerasla i u rodbinske veze, a sva govore o gusto isprepletenoj socijalnoj mreži visoko funkcionalne zajednice (Ajduković i Čorkalo, 2004.). To potvrđuju i rezultati naših drugih istraživanja (slika 1.), u kojima smo pitali sudionike, također odrasle građane Vukovara obje nacionalnosti, jesu li prije rata imali bliske prijatelje druge nacionalnosti (Biro i sur., 2004.).

Slika 1.

Bliska prijateljstva između Srba i Hrvata prije rata

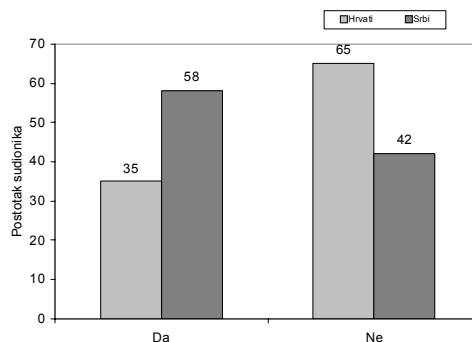

Kako rezultati pokazuju, ogromna većina Vukovaraca prijateljevala je s drugima, bez obzira na nacionalnost. Dapače, svoje veze opisuju kao bliska prijateljstva. Iz intervjua saznajemo da u zajednici prije rata nije bilo važno koje je tko nacionalnosti, posebno među mladima. Stariji su redovito znali nacionalnost svojih susjeda i prijatelja, uglavnom zato što su zajednički slavili religijske blagdane. Bez obzira na etničku pripadnost, ta su prijateljstva bila čvrsta i temeljem zajedništva. Malo prije rata i za njegova trajanja mnogi su kontakti prekinuti.

Mnogi sudionici istraživanja su osjećali da im njihovi prijatelji nisu pomogli kad je to trebalo te da su njihove veze bile raskinute i u doba kad je istraživanje provedeno. Evo što pokazuju rezultati istraživanja u kojem smo pitali građane Vukovara o sudbini njihovih prijateljstava za vrijeme rata.

Slika 2.

Kontaktiranje s prijateljima druge etničke pripadnosti za vrijeme rata

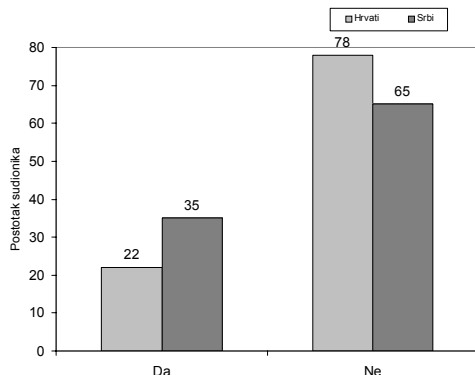

Premda su razlike u odgovorima sudionika Hrvata i Srba značajne, pri čemu Srbi u značajno većem broju tvrde da su kontaktirali za vrijeme rata s prijateljima Hrvatima, nego je to slučaj s Hrvatima (χ^2 (1, N=401) = 20,09; $p < 0,001$), jasno je da su kontakti tijekom rata u brojnim slučajevima prekinuti. To je u

mного većem stupnju nego bismo mogli očekivati s obzirom na prirodu i bliskost odnosa između dvije etničke grupe prije rata. Doduše, moglo se očekivati da je zbog progonstva Hrvata 1991. godine i njihova odlaska u različite druge dijelove države, te slabih komunikacija bilo i objektivno teško održavati kontakte. No da je prekidanje kontakata bilo povezano i s međusobnim odnosima svjedoče odgovori na pitanje o uzajamnom pomaganju prijatelja za vrijeme rata (slika 3.).

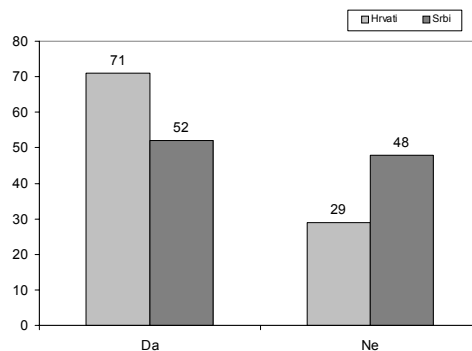
Slika 3.
Uzajamno pomaganje prijatelja Srba i Hrvata za vrijeme rata

I na pitanje »Jesu li vam za vrijeme rata prijatelji pomagali?« odgovori Hrvata i Srba se razlikuju (χ^2 (1, N=397) = 8,37; $p < 0,01$), pri čemu Srbi percipiraju da su im prijatelji Hrvati pomagali u većoj mjeri (35%), nego što Hrvati vide da su primili pomoć prijatelja Srba (22%). Razlika u percepciji pomoći, ali i vjerojatno druge ratne i poslijeratne okolnosti, dovele su do snažne narušenosti odnosa (slika 4.). I ovdje se odgovori naših sugovornika razlikuju:

percepcija narušenosti odnosa je snažnija u Hrvata nego u Srba (χ^2 (1, N=374) = 13,89; $p < 0,001$).

Slika 4.
Percepcija narušenosti odnosa između prijatelja Hrvata i Srba

Što se, dakle, dogodilo? To nas dovodi do pitanja uzroka raspada nekad visoko integrirane i funkcionalne zajednice. Naše analize pokazuju da je snažan doživljaj izdanosti u ključnom trenutku, kada ljudi od svojih prijatelja »na drugoj strani« očekuju pomoć, jer su ili životno ugroženi ili pak percipiraju da je prijatelj u (etnički) povoljnijoj poziciji i u prilici pružiti pomoć, onaj presudan trenutak koji je odredio opstanak ili raspad prijateljstava, pa tako i čvrste socijalne mreže zajednice (Ajduković i Čorkalo, 2004.). Na ovome mjestu valja podvući tezu Thomasa Hobbesa na koju podsjeća Ignatieff (1993.), o iznimnoj snazi straha kao motivatora ljudskog ponašanja. Michael Ignatieff razvija tu ideju tvrdeći da je sistemski strah koji se javlja kada se urušava sustav i država gori po svojim posljedicama od drugih oblika strahova.⁴ Nesigurnost i krajnja nejasnoća

⁴ O dominaciji i snazi straha kao ne samo individualnoj, nego i kolektivnoj emociji u situaciji nesigurnosti, a posebno u situaciji dugotrajnog sukoba, govore i Jarymowicz i Bar-Tal (2006.). Dugotrajna izloženost situaciji nesigurnosti dovodi do, kako autori kažu, **kolektivne orijentacije na strah**. I premda može imati nesumnjivu adaptivnu vrijednost, ta kolektivna orijentacija može biti i izrazita prepreka za rješavanje sukoba, dovodeći do »kolektivnog zamrzavanja vjerovanja« (str. 379) o sukobu i, posebno, o vanjskoj grupi koja se percipira kao vječni izvor prijetnje.

situacije i socijalne okoline u uvjetima raspadanja sustava dovodi, prema Ignatieffu, do etničke mržnje. Držimo, međutim, da je **etnička mržnja**, osim ako nije riječ o kognitivnoj zadrnosti i bigoteriji (Levin, 2007.), posljedica daleko složenijih procesa i lanca zbivanja kada se sukob već događa (ili postoji povijest sukoba, bilo kao stvarno sjećanje, bilo kao generacijski prenesena socijalna konstrukcija), a nipošto prethodnica sukoba.⁵ Mržnja je, naime, tzv. vruća emocija, a nasilje koje proizvodi je reaktivnoga tipa (Beck, 1999.). Politika **proizvodnje mržnje** je, međutim, nešto drugo: u atmosferi nesigurnosti, proizvodnja neprijatelja, širenje uznemirenosti te izazivanje straha, pa i mržnje, plan je i strategija, a ne impulzivni emocionalni odgovor.⁶

Na individualnoj razini, međutim, mržnja se, kao uzrok nasilja nije pojavila niti u jednom intervjuu koji smo obavili. Bilo je, doduše, primjera reinterpretacije bliskosti prošlih prijateljskih odnosa u kojima je bila vidljiva sumnja u iskrenost tog odnosa s »druge strane«. No to je očekivano pod utjecajem naknadnih ratnih zbivanja i interpretacije tuđeg ponašanja bez mogućnosti da se provjeri njezina točnost. Mi bismo ovdje upozorili da su strah, nesigurnost i neizvjesnost ishoda u predratnim danima imali za posljedicu unutargrupno zatvaranje, pri čemu se vlastita grupa, definirana etnički, doživljavala kao gotovo jedini izvor sigurnosti u socijalnom smislu. Nestrukturirane situacije, naime, ne podnose individualiziranu akciju jer je nje-

na cijena za pojedinca prevelika – plativa, u najboljem slučaju, »samo« osudom socijalne okoline i/ili socijalnom izolacijom. U nestrukturiranim situacijama, a situacija društvenog nereda jest izraziti primjer takve situacije, konformiranje se i u svojem informacijskom i u svojem normativnom smislu javlja kao gotovo automatska socijalna reakcija. Podlijevanje grupnom pritisku je i individualni i grupni obrambeni mehanizam od percipirane prijetnje koja dolazi iz druge grupe. Bliske su veze postale izvorom sigurnosti samo u onoj mjeri u kojoj su se podudarale s etničkim granicama.

DINAMIKA SLOMA ZAJEDNICE

Iz naših je intervjua s nekadašnjim prijateljima na obje strane moguće identificirati nekoliko temeljnih uzroka socijalnog sloma zajednice.⁷ Neki od njih su individualno-psihološke naravi, poput doživljaja osobne nesigurnosti i straha, te smanjenih kapaciteta za kognitivnu obradu informacija u situaciji visoke neizvjesnosti. Ovdje pripada i strategija izbjegavanja razgovora o temama o kojima prijatelji nisu imali isto mišljenje. Ta je strategija odabirana s namjerom da se očuvaju odnosi, no taj je izbor samo povećao razinu međusobnog nerazumijevanja, ubrzao zatvaranje u vlastitu grupu, a etnicitet je postao dominantno obilježje pojedinca. Drugi su se pak uzroci događali na razini zajednice i na općoj društvenoj razini, a dva su od temeljnoga značenja: raspad ideološkog sustava i vrijednosnog okvira i normi, te etnizacija

⁵ U kasnijem djelu, *The warrior's honor* (1998.), Ignatieff doduše podcrtava sljedeći uzročni slijed: raspad države, hobsovski strah, nacionalistička paranoja i potom rat. Gotovo da tomu slijedu nema zamjerke, osim što bismo istakli da nacionalističko zatvaranje i sukob u takvoj sprezi hrane jedno drugo.

⁶ Valja, međutim, upozoriti da neki autori i mržnju smatraju hladnom emocijom, npr. Chirot i McCauley (2006.:72) kažu da je mržnja »postojana i da može biti hladna«. U njihovoj elaboraciji, međutim, postaje jasno da mržnju više smatraju općom evaluativnom reakcijom nesviđanja nego neposrednim emocionalnim odgovorom. Dapače, smatraju je »ekstremnim oblikom negativne identifikacije« (str. 73), pa utoliko elaboriranim stavom.

⁷ O društvenom slomu nakon pada komunizma u zemljama istočne Europe, posebno se referirajući na situaciju u bivšoj Jugoslaviji, pišu npr. Fletcher i Weinstein (2002.). Psihološki elementi traumatizacije i njihov doprinos, s jedne strane, brzini raspada zajednice, a s druge strane sporosti njena oporavka, razrađeni su u Ajduković (2004.).

cjelokupne društvene sfere. Potonje se, u percepciji naših sugovornika, dogodilo »preko noći« (Corkalo i sur., 2004.), a ta je brzina unutargrupnog zatvaranja i teorijski konceptualizirana u radovima sociologa Rogera Brubakera (1996.) koji govori o iznenadnosti (*suddenness*) i događajnosti (*eventfulness*) iskustva preplavljujuće etnicizacije privatnog i društvenog života nakon raspada komunističkog sustava na ovim prostorima.

Kraj osamdesetih godina obilježen je vrhuncem krize sustava u bivšoj Jugoslaviji i ta se kriza osjećala na svim društvenim razinama (npr. Ramet, 1996.). U do tada visoko integriranim multietničkim zajednicama svijest o etničkoj pripadnosti počela se brže uvlačiti u svakodnevni život nego u sredinama koje su bile etnički homogenije (Massey, Hodson i Sekulic, 1999.; Gagnon, 2004.).⁸ Zašto je to tako? Objašnjavajuće privlačnom zvuči Freudova teza o **narcizmu malih razlika** koja tvrdi da se naši negativni osjećaji katkada usmjeravaju prema ljudima koji su nam vrlo slični, a »male razlike« među nama postaju izvor osobnog

ponosa. Male razlike između inače vrlo sličnih etničkih grupa predstavljaju temelj međusobnog neprijateljstva i netrpeljivosti (i narcističko inzistiranje na tim razlikama), pri čemu Freud sindrom narcizma malih razlika vidi kao bezazleni oblik zadovoljenja sveprisutnog i neizbježnog agresivnog impulsa, urođenog ljudskoj prirodi.⁹ Ignatieff razrađuje ovu tezu i, prema našem sudu, donosi dva nova elementa kojima koncept narcizma malih razlika, za razliku od izvorne ideje, sasvim približava suvremenim teorijama međugrupnih sukoba: prvi je element ideja o nestalnosti identiteta, dakle njegovoj (socijalnoj) konstrukciji, a drugi je relativnost perspektive o tome što je mala, a što velika razlika i koje je društvene okolnosti čine takvom.¹⁰ O tome Ignatieff (1998.) jezgrovito kaže: »Ni jedna razlika među ljudima nije osobito važna, dok ne postane privilegijom, [...] Moć je vektor koji okreće maleno u veliko« (str. 50).

Društvene okolnosti i kriza do tada važećega vrijednosnog sustava nametnule su pojavu novoga političkog diskursa, bitno različitog od onoga koji je do tada vrijedio.

⁸ Hodson, Sekulic i Massey (1994.) pokazuju da je u bivšoj Jugoslaviji razina tolerancije bila najviša u onim područjima koja su bila etnički najmješovitija. Isti autori (Massey, Hodson i Sekulic, 1999.) pokazuju i to da je najviši stupanj netolerancije postojao u tzv. **etničkim enklavama**, dakle u područjima u kojima postoji velika koncentracija pripadnika jedne etničke skupine, a u kojima inače nisu većina.

⁹ Izraz »narcizam malih razlika« Freud prvi put spominje 1917., u članku *Tabu nevinnosti*, a zatim u knjizi *Civilization and its discontents* (1929.-1930.), objašnjavajući porijeklo agresije u slučaju etničkog sukoba. Prema Freudu, u bliskim odnosima postoji potreba da se pronađu, čak preuveličaju, razlike kako bi se sačuvao osjećaj posebnosti i vlastitog identiteta. Snažni osjećaji, kao što su mržnja i zavist mogu se usmjeriti prema ljudima koji su nam najsličniji jer velika sličnost zrcali nas same i tako ugrožava našu posebnost. Posljedica je da ljudi među kojima postoje male razlike mogu postati agresivni i mržiti se više od onih među kojima postoje velike razlike. Freudove su teze privlačna objašnjenja jer mnoge počivaju na paradoksu, pa predstavljaju intelektualni izazov pozitivističkom poretku stvari. U takvom su paradoksalnom odnosu i narcizam malih razlika i agresivnost. Narcistička netrpeljivost proizlazi iz razlike s drugima, kaže Freud, koja je toliko mala da nema drugog izbora nego na nju reagirati agresijom! (Racionalni izbor svakog pozitivista bio bi daleko jednostavniji – zanemariti razliku – sve dok ona ne postane **stvarna u posljedicama**).

¹⁰ Premda se u mnogome slažemo s Ignatieffljevim tezama o uzrocima raspada društvenog tkiva bivše Jugoslavije, istini za volju valja reći da i on, premda nesumnjivo ozbiljan i dobar poznavatelj prilika u regiji, zapada u zamku idealiziranja bivše federacije, vjerojatno impresioniran žestinom rata nakon desetljeća relativno mirnog i pomirenog suživota. Tako Ignatieff (1998.), premda ne navodi izvore svojega podatka, tvrdi da se do 1990. više od četvrtine jugoslavenske populacije identificiralo kao Jugoslaveni (str. 41). Ova brojka daleko premašuje postojeće statistike. Sekulic i sur. (1994.) u svojem istaknutom radu *Who were the Yugoslavs?* navodi prema statistikama iz 1989. godine kao najvišu stopu deklariranja jugoslavenskog identiteta (u smislu samoizjašnjavanja) onu u Bosni i Hercegovini – iznosila je 14,4%! U Hrvatskoj je ona iznosila 9%, a u Srbiji tek 4,6%!

Naime, nacionalno postaje glavna karakteristika i političkog govora, ili najprije političkog govora. Na općem planu, ali i u malim zajednicama, javljaju se angažirani vođe, čija se ideologija zasniva na veličanju vlastite grupe i isticanju njene posebnosti te na strahu i ugroženosti od druge grupe. Naglasak je bio na emociji straha, koja se, dakle, naslanja na opći osjećaj nesigurnosti u vremenu korjenitih društvenih promjena. Važno je reći da u nesigurnim vremenima psihološka važnost grupe raste, jer često procjenjujemo da se sami, kao pojedinci, ne možemo oduprijeti pritisku percipirane prijetnje i neizvjesnosti, te da jedino djelovanje u kolektivu ima smisla. Na ovom je mjestu ključno pitanje: kako je moguće da do jučer za svakodnevne odnose nevažno grupno obilježje (etničko) odjednom postane temeljem identiteta, a da za odnose prestanu biti presudne individualne osobine ljudi iz okoline koje smo birali po svojim osobnim kriterijima važnosti, a ne po etničkim? Odgovor je na to pitanje vrlo slojevit i složen, a važna okolnost jest da nesigurna vremena ne podnose različitosti. Nesigurnost koju proizvode urušeni društveni sustav, neizvjesnost budućnosti, nastajuće podjele u zajednici, rastuće nepovjerenje među ljudima, sa sobom nose suviše proturječnosti, rizika pogrešne procjene i zahtijevaju veliku energiju da bi se u takvim okolnostima funkcioniralo. Zato se, što je više moguće, povlačimo u onaj krug ljudi u kojem nećemo morati brinuti o razlikama, ma kako one do jučer bile nevažne. Različitosti su podnošljive u mirnim vremenima; vrijeme krize zahtijeva jednostavne i jednoznačne odgovore, jer su oni način da uspostavimo **sigurnost** kao temeljnu ljudsku potrebu (Staub, 1989.; 2004.). Naš nam kognitivni aparat pri tome ne olakšava; upravo suprotno – stereotipi, predrasude i s njima povezana ponašanja javljaju se »automatski, nesvjesno i nenamjerno« (Fiske, 2004.:128). Sadržaj stereotipa o pripadnicima druge grupe je u nekim dru-

gim okolnostima mogao biti drugačiji, neetnički, jer je osnova stvaranja stereotipa bilo koji prepoznatljivi element koji pridonosi stabilizaciji ugroženog identiteta i osjećaju sigurnosti (npr. starosjedioci i naseljenici). No nacionalne politike, zasićene nacionalističkom retorikom političara, u etnički heterogenim sredinama, nezaustavljivo su usmjerile ispunjavanje stereotipa upravo etničkim sadržajem. Etnička pripadnost počela se interpretirati kao bitno, do tada zanemareno, obilježje koje simbolizira niz drugih opasnosti za vlastitu grupu (npr. hegemoniju, dominaciju, diskriminaciju). Interpretacija povijesti i različitih podataka bili su sredstvo za argumentiranje vlastite ugroženosti i nužnosti grupne kohezije. Zbog tih razloga su u vrijeme nesigurnosti ljudi u etnički mješovitim zajednicama tražili **istost** – jednakost u mišljenjima, stavovima, ponašanjima, grupnim karakteristikama. Zato se upravo u nestabilnim vremenima rađa potreba da suštinski, **esencijalno** (Chiro i McCauley, 2006.) odredimo tko pripada, a tko ne pripada našoj, u ovom slučaju etničkoj, grupi. U nesigurnim vremenima, da slijedimo već citiranoga Ignatieffa, ne samo mala, već **svaka** razlika postaje velika.

I da se vratimo na razinu zajednice o kojoj je riječ: drugačija nacionalnost prijatelja postala je razlika s kojom su se mnogi ljudi teško nosili i o kojoj im je postalo teško voditi računa, a sigurnost je nudila vlastita grupa. Ako imamo na umu da su se u vrijeme krize nudile vrlo različite, etnički obojene interpretacije stvarnosti, proces postaje još jasniji. Mnogi naši sugovornici rekli su u intervjuima da su na početku predratnih zbivanja osjećali da se događa nešto vrlo ozbiljno i temeljito pogrešno u zajednici. Međutim, gotovo svi sugovornici, od onih koji su u vrijeme izbijanja rata bili adolescenti, do onih koji su bili odrasli ljudi s prijateljskim »stažem« od nekoliko desetljeća, govorili su o zajedničkoj pojavi: **uzajamnoj šutnji** o tome što se

događa. Prijatelji, dakle, nisu raspravljali o tome što se događa s etničkim odnosima u zajednici, smatrajući, da bi rasprava o tome mogla samo pogoršati odnose među njima. U toj situaciji teško je bilo odrediti hoće li otvaranje kontroverzne teme u, doduše, još uvijek prijateljskom, ali tada već etnički označenom krugu, značiti veći stupanj prihvaćanja ili pak socijalnu izolaciju. Istodobno je zadržavanje međuetničkog prijateljskog odnosa postalo ugrožavajuće jer je u javnosti dovelo u pitanje lojalnost vlastitoj grupi i prijetilo socijalnom izolacijom upravo od grupe koja je, u psihološkom pogledu, trebala osigurati sigurnost i prihvaćanje.

Teorija spirale šutnje Elisabeth Noelle-Neumann (Glynn, Hayes i Shanahan, 1997.; Gordon i Arian, 2001.), premda formulirana u kontekstu formiranja javnoga mnijenja, dobro tumači posljedice neiskazivanja prosudbe o onome što se u zajednici događa. Temeljna teza ove teorije jest da ćemo biti spremniji iskazati svoje mišljenje ako znamo da ga okolina podržava, odnosno odat će šutnju ako procjenjujemo da smo u manjini.¹¹ Motiv za ovakvo ponašanje jest strah od izolacije. Prijatelji iz suprotnih etničkih tabora bili su u Vukovaru devedesetih svakako u manjini: stavovi etničkih zajednica bili su u toj mjeri isključivi pa su onemogućavali razgovor. Svrstavanje je bilo praktički jedina opcija, a ona je, kada je o međuetničkim prijateljstvima riječ, značila svakako psihološko, a nerijetko i fizičko udaljšavanje. I premda su prijatelji osjećali, kako su u svojim iskazima kasnije rekli, da šuteći o zbivanjima u zajednici štite svoja sve krhka prijateljstva, izborom ove strategije zapravo se narušavalo povjerenje na interpersonalnoj razini i otvoren je do-

datni prostor za daljnje raspadanje zajednice. Šutnja je učinila da se taj prazan prostor ispuni mnogim pretpostavkama, poput one tipične koju smo često u intervjuima čuli da su »Srbi znali što će se dogoditi«.

Možda se upravo na ovom procesu najbolje vidi međuzavisnost djelovanja interindividualnih procesa i onih koji se događaju u zajednici – događaji u širem društvenom okružju djeluju na pojedinačne odnose, a zbivanja na ovoj razini raslojavaju temelj zajednice – mrežu socijalnih odnosa koja je u njoj postojala. O tome na sličan način govori i teorija društvenog sloma (Useem, 1998.) prema kojoj ljudi suočeni s prije nezamislivim uznemirujućim događajima, koji mijenjaju njihovu zajednicu, počinju vjerovati da postojeće vrijednosti i društvene norme više nisu prikladne. Budući da više ništa ne funkcionira kao prije – od institucija do bliskih veza – ljudi počinju propitivati svoju socijalnu okolinu pa i sumnjati u vjerodostojnost svojih prijatelja koji su po nečemu različiti od njih – u ovom se slučaju etnička pripadnost pokazala kao ključna razlika. Oni postaju manje prijatelji, a više samo pripadnici druge grupe, pa se gotovo sva njihova ponašanja počinju interpretirati s te pozicije – njihove etničke različitosti. Čitav je proces raslojavanja zajednice obilno potpomognut sklonošću preplašenih ljudi da se pokoravaju novim autoritetima, političkim djelovanjem vođa i jednostranim medijskim izvješćivanjem u prilog vlastitoj, a protiv druge etničke grupe. Ovime je proces podjele u zajednici zapravo bio završen.

Naša kvalitativna istraživanja, posebno intervjui s bivšim prijateljima, na vrlo ilustrativan način govore o raspadu jedne

¹¹ Premda se može činiti da su motivi šutnje u ova dva slučaja različiti – motiv da se očuva prijateljstvo i motiv društvenog prihvaćanja – ova je motivacija u danim specifičnim okolnostima temeljno ista. Naime, otvoreno neslaganje s etničkom homogenizacijom moglo je imati dvostruku cijenu: gubitak prijateljstva i izolaciju od grupe.

homogene zajednice i pokazuju dinamiku rasta nepovjerenja čak i među bliskim ljudima. Osobe srpske nacionalnosti koje smo intervjuirali isticale su razdoblje prije početka rata kao opasno za njih i govorile o osjećaju nesigurnosti koji njihovi prijatelji Hrvati nisu prepoznavali ili su ignorirali. Prethodno smo istaknuli kako su i bliski ljudi različitih nacionalnosti odabrali ne spominjati u međusobnim susretima što se u zajednici događa, misleći da time štite svoje prijateljstvo ili da situaciju čine manje lošom ili jednostavno zbog novonastalog nepovjerenja prema prijateljima druge nacionalnosti. S druge strane, naši sugovornici Hrvati doživjeli su nenadani i tajni odlazak svojih srpskih prijatelja iz grada kao izraz krajnjeg nepovjerenja, duboku povredu prijateljstva i nebrigu za to što će se s njima dogoditi. Neki Srbi nisu pružili pomoć svojim prijateljima nakon pada grada, premda su njihovi prijatelji Hrvati procijenili da su mogli to učiniti, što je dokrajčilo mnoga prijateljstva.

POSLJEDICE SUKOB

Priroda, intenzitet i dinamika sukoba u Vukovaru odražava točno ono što se dogodilo i u širim razmjerima u ratovima koji su devedesetih vođeni u cijeloj regiji. Taj je sukob bio masivan i sveobuhvatan, namjeran i strateški planiran, usmjeren na to da uništi ljude, materijalna dobra i socijalno tkivo zajednica kako bi poraz protivnika bio definitivn, nepopravljiv i trajan.

Intenzitet i veličina sukoba jedan je od ključnih faktora koji određuje jačinu povrede nanesene odnosu u kojem se događa (Boon i Sulsky, 1997.), pa tako i ključni faktor koji određuje brzinu, vrijeme i napor koji su potrebni da bi se taj odnos obnovio: što je intenzivniji konflikt, to je više vremena i napora potrebno kako bi se obnovilo povjerenje (Webb i Worchel, 1986.; Lewicki i Wiethoff, 2000.; Long i Brecke,

2003.). Razlozi za to su očiti: što je intenzivniji sukob, to je više gubitaka, stradanja, patnje i traumatizacije preživjelih. Kada je sukob tako intenzivan, kao što je bio u Vukovaru (a isto vrijedi i za druga područja regije koja je zahvatio rat), intenzitet i raznolikost povreda obuhvatili su cijeli zamislivi raspon: fizički – uništavanjem ljudskih života i njihove okoline, psihološki – širenjem straha i terora i simbolički – uništavanjem znakova identiteta, zastava, grbova, groblja, spomenika i bogomolja. Nadalje, premda se događao u sadašnjosti, konflikt nije bio smješten samo u sadašnje vrijeme – uništavanjem objekata identiteta sukob je bio usmjeren i na eliminiranje simbola pamćenja, kulture i povijesti bilo koje druge grupe osim vlastite. Time se nastojala spriječiti perspektiva budućnosti za bilo koga drugoga osim za vlastitu grupu i možda neke pripadnike druge etničke grupe koji prihvate drugorazredni manjinski položaj. Totalitet uništavanja učinio je sukob multidimenzionalnim na mnoge načine, traumatičnim na razini pojedinca, zajednice i društva i s teško zamislivim ishodom rješivosti i pomirbe.

Empirijski podaci potvrđuju iznimnu razinu traumatizacije građana Vukovara. U istraživanju 2002. godine prikupili smo od sudionika u Vukovaru podatke o doživljenim stresnim i traumatskim događajima tijekom rata. Upotrijebljena je Skala stresnih događaja (Ajduković, Ajduković i Kulenović, 1993.). Na temelju procjena stresnosti pojedinog događaja (Čorkalo, 1995.), iskustva sudionika podijeljena su na »lakših« 12 stresnih događaja (događaji procjene intenziteta ispod 60, na skali od 0 do 100) i »težih« 14 traumatskih događaja (događaji procjene intenziteta iznad 60). Rezultati su prikazani na slikama 5a. i 5b. Na njima je jasno vidljiva količina i intenzitet traumatizacije građana Vukovara. Analiza razlika među grupama pokazala je da su i Hrvati i Srbi doživjeli podjednak broj stresnih događaja, kod Hr-

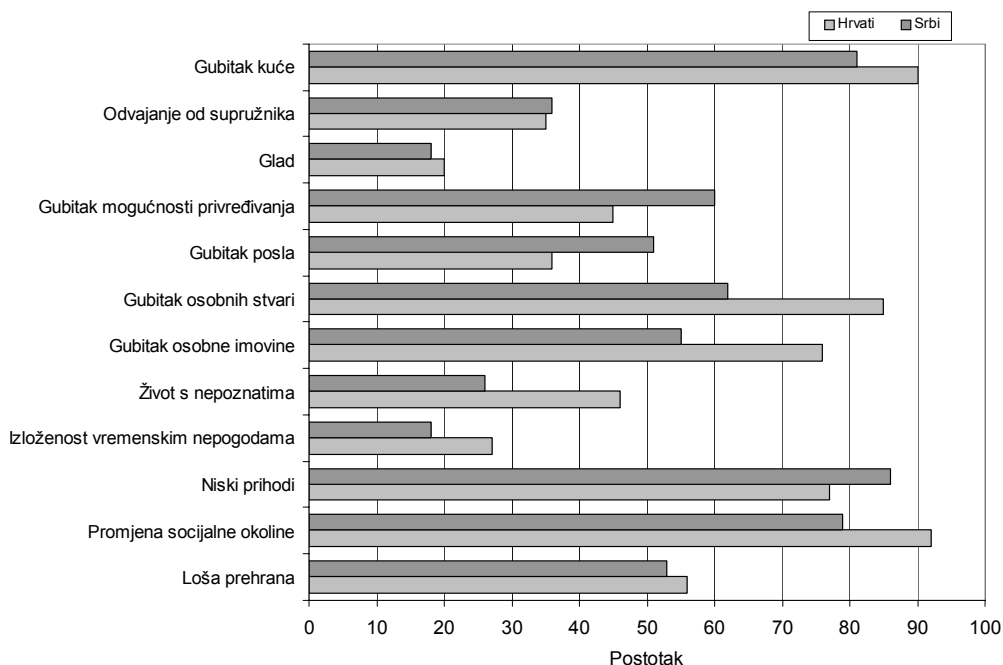
vata prosječan broj doživljenih stresnih događaja bio je $M=6,81$; $SD = 2,67$, a kod Srba $M=6,26$; $SD = 2,70$. Ova razlika nije statistički značajna $t(261)=1,667$, $p>0,05$. Međutim, za traumatske događaje postoje razlike: $t(261)=7,35$, $p<0,001$, pri čemu su Hrvati u prosjeku doživjeli veći broj traumatskih događaja $M=5,33$; $SD=2,77$ od Srba $M=3,14$; $SD=2,03$. Neosporno je da su obje etničke grupe bile izložene visokoj razini stresa i traumatskih iskustava uzrokovanih ratnim događajima. Ta činjenica umnogome definira današnje etničke odnose u zajednici. Premda aspekte obnove odnosa razmatramo kasnije u tekstu, ovdje ističemo ulogu traumatskih iskustava u oblikovanju stavova i spremnosti na pomirenje. Istraživanja provedena u drugim zemljama i na drugim sukobima, interpersonalnima i intergrupnima, jasno pokazuju manju spremnost osoba koje su proživjele osobna traumatska iskustva na uspostavu

odnosa, odnosno na pomirenje s grupom s kojom su bili ili jesu u sukobu (Hewstone i sur., 2004.; Pham i sur., 2004.; Staub i sur., 2005.; Worthington, 2006.).

Naši rezultati upućuju na sličnu ulogu traumatskog iskustva: na temelju proživljenih stresnih i traumatskih događaja pokušali smo predvidjeti rezultat na mjeri pomirenja, koristeći hijerarhijsku regresijsku analizu. U prvom koraku u regresijsku jednadžbu uveli smo proživljena stresna iskustva, a u drugom koraku traumatske događaje. Model predikcije pomirenja na temelju stresnih iskustava kao prediktora nije se pokazao uspješnim: dobiven je neznačajan koeficijent linearne povezanosti $R=0,066$ $F(1,257)=1,139$, $p>0,05$). Uvođenjem varijable traumatskih iskustava u regresijsku jednadžbu dolazi do značajne promjene, te je uz koeficijent linearne povezanosti od $R=0,34$ $F(2,256)=16,61$, $p<0,001$) objašnjeno značajnih 11% va-

Slika 5.a

Postotak građana Vukovara koji su doživjeli pojedini stresni događaj tijekom rata

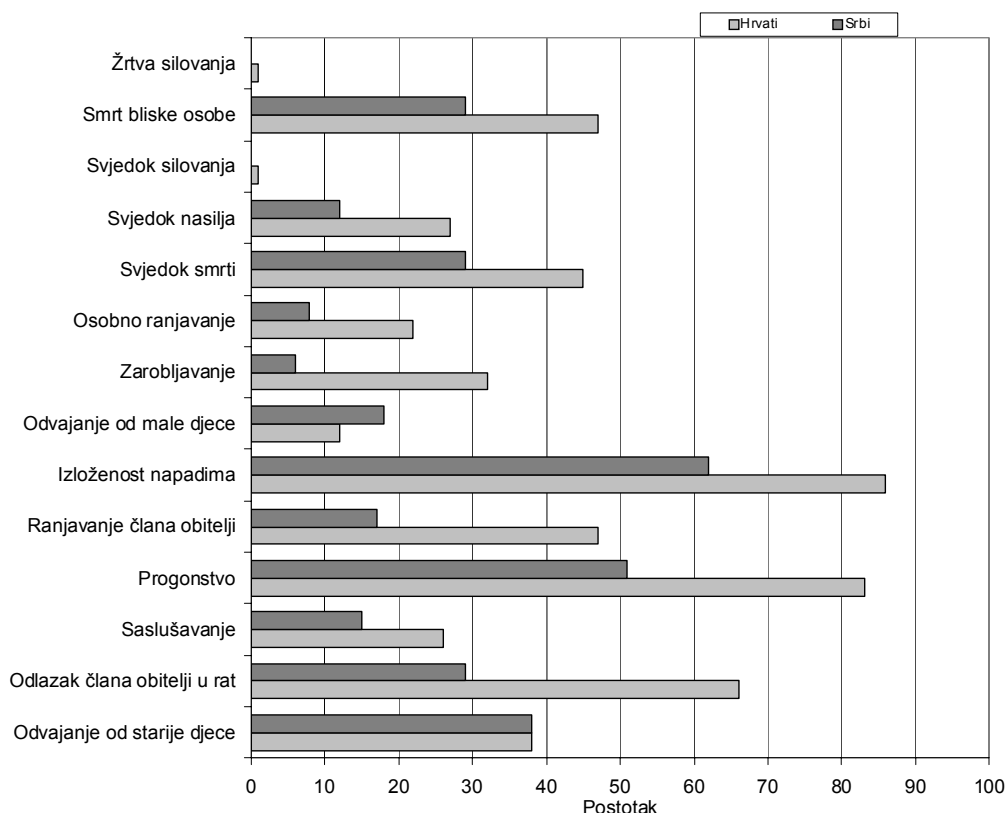

rijance kriterija $\Delta R^2=0,11$ ($p<0,001$), a standardizirani beta koeficijent za prediktor traumatskih iskustva iznosi $\beta=-0,37$ ($p<0,001$). To pokazuje da su osobe s više traumatskih iskustava manje spremne na pomirenje. Ovi nalazi imaju značajne implikacije: premda su stresna iskustva, kako smo ih nazvali, doživljena tijekom rata bila masovna i visoko stresna (vidi sliku 5.a), čini se da nisu značajna odrednica spremnosti na pomirenje. Traumatska iskustva, međutim, koja podrazumijevaju osobne gubitke i/ili prijetnju vlastitom životu i životu i sigurnosti bližnjih (vidi sliku 5.b) u značajnoj mjeri priječe pomirbu. O tome govori i analiza kod koje smo kao indirek-

tnu mjeru pomirbe koristili socijalnu distancu prema suprotstavljenj grupi (kod Hrvata prema Srbima, a kod Srba prema Hrvatima). I ovdje je obrazac regresijskih koeficijenata sličan, uz nešto više objašnjene varijance kriterija na temelju stresnih i traumatskih iskustava. U prvom se koraku doprinos stresnih događaja pokazao marginalno značajnim: $R=0,13$ $F(1,255)=4,19$, $p=0,04$). Uvođenjem prediktora traumatskih događaja u drugi korak hijerarhijske regresijske jednadžbe, koeficijent linearne povezanost raste i postaje visoko značajan: $R=0,38$ $F(2,254)=21,46$, $p<0,01$), te tumači 14,4% varijance kriterija. Standardizirani beta koeficijent za varijablu traumatskih

Slika 5.b

Postotak građana Vukovara koji su doživjeli pojedini traumatski događaj tijekom rata

iskustava iznosi $\beta=0,40$ ($p<0,01$) i kazuje da je veća razina traumatizacije povezana s većom socijalnom distancom, a njegovim uvođenjem doprinos stresnih događaja prestaje biti značajan $\beta=-0,06$ ($p>0,05$). Rezultati predikcije mogućnosti pomirenja, odnosno obnove socijalnih odnosa, upućuju na potrebu sustavnog rada s traumatiziranom populacijom, u prvom redu na prorađu traumatskih iskustva, kako bi se olakšala integracija individualne i kolektivne traume i socijalni oporavak zajednice.

Neovisno o tome što je svaki sukob jedinstven i različit, kad je ovako masovan, povređuje ljude na elementarno isti način – dovodi u pitanje temeljne ljudske vrijednosti, ugrožava osjećaj povjerenja i vjeru u ljudsku prirodu, narušava sigurnost i prekida odvijanje života na temelju internaliziranih pravila i normi. Jednom riječju, **uzdrmana pretpostavke** o svijetu kao predvidivom i relativno sigurnom mjestu za življenje te mijenja svjetonazor (Janoff-Bulman, 1992.). Tragična sličnost svih masovnih sukoba koji se događaju između nekad integriranih zajednica jest u tome što redefiniraju sjećanja na prošlost: takav sukob dovodi u sumnju iskrenost i autentičnost naših prošlih odnosa, stavlja na kušnju naša prijateljstva, a katkada i obiteljske veze. Kada se probudi sumnja u ono što se činilo tako čvrstim i sigurnim u prošlosti, ne ostaje puno nade i vjere da je odnose moguće obnoviti – jer ako nisu bili iskreni i autentični jednom, kad su socijalne okolnosti bile povoljne i pozitivne, kako je moguće izgraditi odnose u uvjetima koji su opterećeni s tako puno žrtava, patnje i uništenih života, a s tako malo povjerenja?

Naša istraživanja u Vukovaru ilustriraju kako zajednica zahvaćena masovnim nasiljem odgovara na njega nakon rata.

Uništeno povjerenje među članovima zajednice uzrokovalo je prekid socijalnih odnosa i zajednica se počela razvijati kao **podijeljena zajednica**, dakle ona u kojoj postoji jedna temeljna crta podjele (etnička pripadnost, kultura, religija, klasna pripadnost), koja prožima sve aspekte društvenog života i tako oblikuje unutarnju dinamiku zajednice. Važno je naglasiti da premda nepostojanje komunikacije među članovima različitih etničkih grupa predstavlja ozbiljnu prepreku obnovi zajednice, u početku procesa obnove nekomuniciranje ima zaštitnu socijalnu funkciju – ono predstavlja način sprečavanja novih sukoba jer se svatko drži svoje grupe.

SOCIJALNI OPORAVAK ZAJEDNICE

Uspostavljanje socijalnih odnosa u zajednici prolazi kroz niz faza. Prva pretpostavka za ikakve odnose je ponovna fizička blizina grupa koje su bile u sukobu. Premda se ljudi većinom prave da nema odnosa između dviju etničkih zajednica, on, naravno, postoji – naime i izostanak komunikacije daje jasnu poruku o međusobnim odnosima. Kad se odnosi počnu uspostavljati, oni su vrlo krhki, ovisni o socijalnom pritisku vlastite grupe i prihvaća ih se s tjeskobom i nelagodom. Stoga je temeljno obilježje socijalnog oporavka zajednice – postupnost. Umjesto često korištenog, no za grupne odnose neprimjerenog pojma **pomirenja** (Čorkalo Biruški, 2007.), za procese koji se događaju u zajednici nakon proživljenog sukoba koristimo pojam **socijalna rekonstrukcija**. Riječ je o nizu procesa u zajednici i oko nje kojima se narušeno socijalno funkcioniranje vraća na normalnu¹² razinu interpersonalnih i

¹² Kriterij normalnosti je i ovdje, kao i u drugim područjima u kojima se koristi (npr. distinkcija normalno-patološko) u mnogome dogovorna, socijalno konstruirana kategorija. Možda bi najtočnije bilo reći da je normalna razina funkcioniranja nakon sukoba ona koja je u danom trenutku nekad sukobljenim stranama prihvatljiva. Ona je neposredno nakon sukoba bitno različita od one koju možemo očekivati godinama nakon sukoba. Zato se u dinamici socijalne rekonstrukcije naglašava postupnost.

grupnih odnosa i tako obnavlja socijalno tkivo zajednice (Ajduković, 2003.). Postupnost ovog procesa normalizacije odnosa ilustriraju sljedeći koraci socijalne rekonstrukcije:

1. Faza formalnih odnosa: početni proces uspostave odnosa među ranije sukobljenim stranama ne mora ići (i često niti ne ide) dalje od sasvim formalnih odnosa, najčešće na razini (političkih) predstavnika zajednice. Ljudi izbjegavaju kontakte s pripadnicima druge etničke grupe ili ih ignoriraju.

2. Faza približavanja: započinje uspostavljanjem odnosa između pojedinaca u zajednici. Međugrupni odnosi opterećeni su snažnim djelovanjem stereotipa, predrasuda, generaliziranog nepovjerenja i jasne podjele na »nas« i »njih«. Većina ljudi u javnosti komunicira s drugom grupom uglavnom kad mora, u službenim prilikama, čime se pokazuje lojalnost vlastitoj grupi.

3. Svijest o međusobnoj zavisnosti: priznavanje i poštovanje postojanja potreba i interesa druge grupe važan je daljnji korak u socijalnom oporavku koji predstavlja početak razvoja svijesti o međusobnoj zavisnosti ljudi u zajednici i pretpostavka je suradnje. U tome obično prednjače oni koji imaju konkretan interes, kao što su poduzetnici.

4. Razvoj povjerenja: svijest o međusobnoj zavisnosti i interesna suradnja pridonose uspostavi i razvoju povjerenja. U ovoj fazi usklađivanje i rad na zajedničkim pitanjima pridonose podizanju kvalitete života svih u zajednici i jačanju socijalnog kapitala (Ajduković, Ajduković i Čorkalo, 2002.). Postoji povratna veza između postupnog razvijanja povjerenja s jedne strane i emocionalne komponente psihološkog integriranja traumatskog iskustva i gubitaka s druge strane, a koja je važna za napredak odnosa između grupa.

5. Stabilno funkcioniranje zajednice: završna je faza socijalne rekonstrukcije

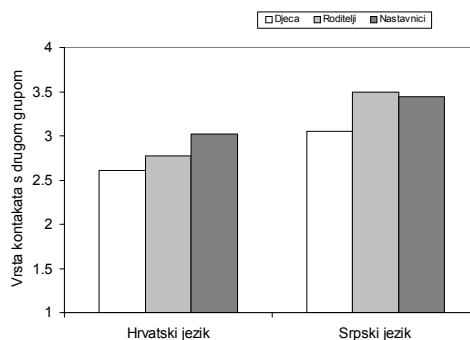
koja znači uspostavu suradnje na svim razinama zajednice, njen napredak i stabilni razvoj. Uključuje usvajanje novih normi međuetničkih odnosa, razvijanje osjećaja pripadnosti (novoj) zajednici, daljnji razvoj povjerenja i planiranje budućnosti zajednice.

Za razliku od odnosa u prošlosti, međugrupni odnosi u vukovarskoj zajednici su u vrijeme kad smo proveli istraživanje bili rijetki i površni, a doživljaji stanovnika o tome koliko su oni česti, bliski i kakva je njihova priroda, duboko podijeljeni.

U jednom dijelu istraživanja koji smo provodili u školama u Vukovaru, pitali smo sudionike o količini i prirodi kontakata koje imaju s drugom etničkom grupom. Rezultati su pokazali da, neovisno o tome koga pitamo – učenike, njihove roditelje ili nastavnike – dobivamo isti trend: dok su sudionici u nastavi na hrvatskom jeziku svoje odnose sa Srbima vidjeli manje prijateljskima zadržavajući se na razini poznanika, sudionici u nastavi na srpskom jeziku svoje su odnose s Hrvatima opisali kao više prijateljske.

Slika 6.

Priroda kontakata s drugom grupom o kojoj izvještavaju djeca, roditelji i nastavnici vukovarskih osnovnih i srednjih škola u nastavi na hrvatskom i u nastavi na srpskom jeziku (1 znači nikakvi kontakti, 2 znači slučajni kontakti, 3 znači da sudionik ima poznanike, a 4 da ima prijatelje)

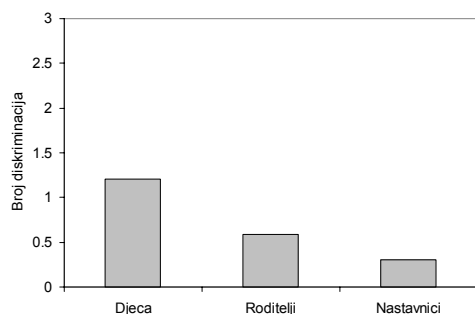

Ovi rezultati rječitro ilustriraju kako grupe u zajednici koja se nastoji oporaviti

nakon rata, svoje odnose vide različitima. Oni navode da se zapitamo čiji je doživljaj odnosa točniji i kakvi su zaista odnosi među grupama? Pri interpretaciji ovih nalaza treba uzeti u obzir i psihološki realitet, a ne samo tzv. objektivnu stvarnost. S te bismo pozicije rekli da su obje strane govorile istinu o svojim odnosima, ali i da su je vidjele različitom. Pri tome su moguća dva psihološka objašnjenja: Srbi i Hrvati međusobno kontaktiraju, mnoge prošle bliske veze su sačuvane, a uspostavljene su i neke nove. Možda nema puno takvih primjera, ali ih ipak ima. Moguće je da je među Hrvatima postojala nevoljnost priznati postojanje kontakata i veza s drugom stranom, zbog socijalnog pritiska u zajednici da se to ne čini. To može biti razlogom zašto su ovi sudionici istraživanja svoje odnose sa Srbima vidjeli površnijima nego što oni zaista jesu. S druge je strane moguće da su Srbi svoje odnose s Hrvatima doživljavali prisnijima nego što jesu, jer im je to davalo osjećaj veće integriranosti i dojam da njihov socijalni svijet ipak nije monoetničan.¹³

Slika 7.

Prosječan broj diskriminacija na koje su spremna djeca, roditelji i nastavnici vukovarskih osnovnih i srednjih škola

Podjele su u zajednici nakon rata vidljive i među najmlađima. Naša istraživanja u školama pokazuju da su podjele među djecom bile izraženije nego među odraslima. Njima, koji nisu imali prilike živjeti u zajednici koja funkcionira kao cjelina, upravo podjela predstavlja prihvaćeni način socijalnog života. Dapače, djeca mogu misliti da je zatvaranje unutar granica vlastite grupe poželjan način funkcioniranja zajednice. To pokazuju rezultati istraživanja u kojem smo djecu, njihove roditelje i nastavnike pitali bi li u raznolikim socijalnim situacijama nužno birali pripadnika vlastite grupe. Tako se obično u psihologiji ispituje sklonost diskriminaciji (slika 7.).

Dok kod odraslih sudionika gotovo da nismo zabilježili diskriminirajuće odgovore – prosječan broj diskriminacija kod roditelja je $M=0,59$; $SD=1,09$, a kod nastavnika $M=0,3$; $SD=0,72$, djeca su pokazivala sklonost diskriminaciji svojih vršnjaka iz druge grupe ($M=1,21$; $SD=1,17$). To vjerojatno potvrđuje da su djeca pod najvećim utjecajem podjela u zajednici $F(2,1719)=73,76$; $p < 0,001$. Nemajući, naime, drugoga iskustva osim života u podijeljenoj zajednici, djeca su reagirala u skladu s time: drže se svoje grupe. Moguće je također da su djeca u svojim odgovorima bila iskrenija od odraslih, manje vodeći računa da diskriminacija na temelju etničke pripadnosti nije socijalno primjereno ponašanje. No, čak ako je i to pravi uzrok utvrđenih nalaza, norma priznavanja takvih sklonosti među mladima je zabrinjavajuća. Ovi rezultati upozoravaju i na još jednu važnu socijalnu posljedicu: odrastajući u uvjetima podijeljene zajednice, djeca i sama grade podijeljenu zajednicu jer je to jedino što znaju. Odrasli ne mogu na njih staviti teret odgovornosti da grade

¹³ Pri interpretaciji ovih nalaza treba imati na umu da su podaci prikupljeni 2001. godine, kada je, prema popisu stanovništva, u Vukovaru živjelo oko 57% Hrvata i 33% Srba, pa iz toga slijedi da većina zapravo ima manje šanse susresti pripadnika manjine nego obrnuto (usp. Blau, 1977.). Po našem sudu, razlika u mogućnostima za kontakt ne objašnjava psihološki evidentnu razliku percepcije odnosa većine i manjine.

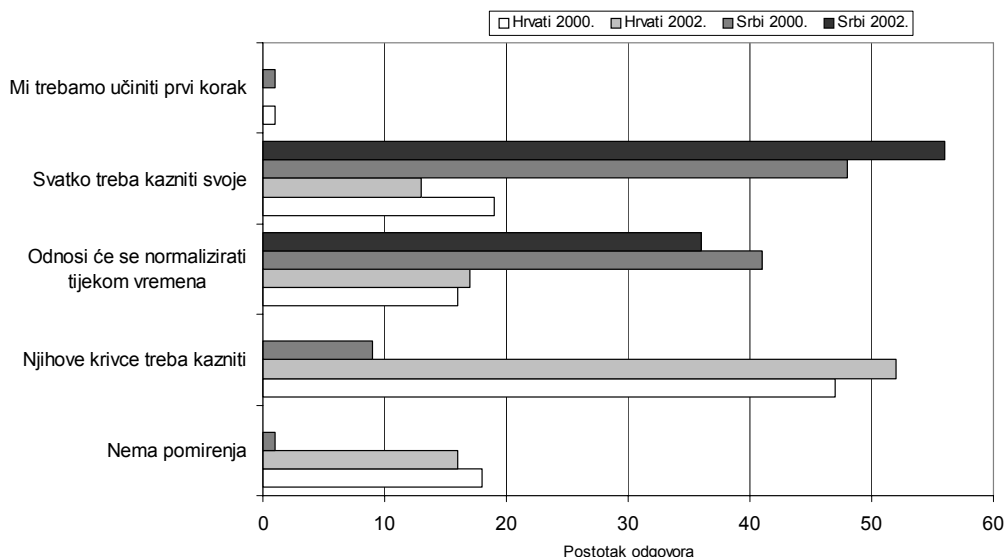
neke drugačije odnose, a da im ih sami ne pokažu primjerom, pa je zadatak odraslih u zajednici izgraditi odnose koji će značiti stabilnost i socijalni red.

Kad je riječ o tako podijeljenoj zajednici, postavlja se pitanje je li socijalna rekonstrukcija moguća, posebno u pogledu odnosa među etničkim grupama. Sigurno jest, međutim, ne treba zaboraviti da svaka grupa počinje s pojedincem. Razvoj elementarnog osjećaja empatije prema patnjama drugih preživjelih početak su izgradnje zajedničkog življenja. Naša istraživanja pokazuju da je često prvi ponovni susret bivših prijatelja element koji je odredio tijek njihova daljnjeg odnosa (Ajduković i Čorkalo, 2004.). Pri tome simbolične geste poput obaranja pogleda, pokazivanja nelagode ili jednostavno nesnalaženja u emocionalno nabijenoj situaciji određuju daljnju prirodu interakcije. Hrvati ne mogu prežaliti da njihovi prijatelji Srbi nisu pitali kako su proživjeli progono, da ne pokazuju žaljenje za zločinima koji su počinjeni u njihovo ime i ne verbaliziraju sućut prema patnjama povratnika. S dru-

ge strane, Srbi iskazuju čuđenje da njihovi prijatelji Hrvati misle da su im upravo oni željeli nauditi, odriču svoju osobnu krivnju i osobnu odgovornost, i stoga se ne žele ispričavati za ono što nisu počinili. Ono što će, međutim, i jedni i drugi morati učiniti jest proći kroz nužan proces suočavanja s bolnom zajedničkom prošlošću i kolektivnom poviješću te kroz proces prevladavanja suprotstavljenih »istina« o tome tko je kome što učinio i kada. Taj je korak nužan da bi se stvorio temelj za razvoj povjerenja i rekonstrukciju zajednice. Pod tim vidom je korisno imati na umu dva ranije opisana procesa: izgradnju povjerenja na temelju socioemocionalne komponente gdje se usmjera na osjećaje povezane sa sukobom. No to je osobito teško kad postoji različita interpretacija tko je sve bio žrtva, a tko sve počinitelj. A upravo je to situacija u etnički podijeljenim zajednicama – različita iskustva govore o različitim »istinama« koje su jako etnički obojene. Kada ne postoje pretpostavke za napredak prema socioemocionalnom pomirenju, druga mogućnost je niz koraka

Slika 8.

Mišljenje o mogućnostima pomirenja Hrvata i Srba (2000. i 2002. godine)

u kojima jedna strana treba suradnju druge strane kako bi se postigao cilj od obostranog interesa, koji Nadler (2002.) naziva instrumentalno pomirenje.

Što, dakle, Hrvati i Srbi Vukovara misle, kako bi se mogli pomiriti? Ovo pitanje postavili smo u našoj longitudinalnoj studiji međuetničkih stavova 2000. i 2002. godine.

Kako je iz slike 8. vidljivo, obje strane su mislile da je važno kazniti one koji su krivi. Međutim, razlikuju se u uvjerenju tko treba kazniti krivce: Srbi su u većoj mjeri smatrali da svaka strana treba kazniti svoje krivce, dok su Hrvati znatno češće mislili da su krivci na srpskoj strani. Ovisno, vjerojatno, o tome što misle o svojoj vlastitoj viktimiziranosti, sudionici pridaju različitu važnost protoku vremena. Pri tome su Hrvati u manjoj mjeri (svega nešto više od 15% u obje vremenske točke) vjerovali da

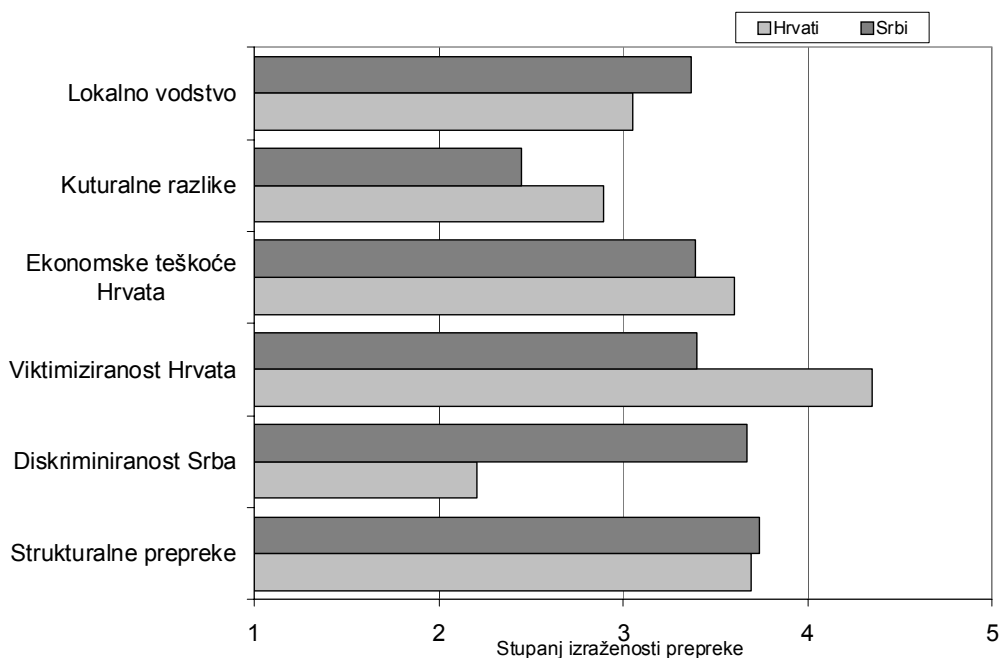
će se odnosi normalizirati tijekom vremena. Srbi su pak dvostruko češće vjerovali da će vrijeme donijeti normalizaciju odnosa među grupama. Ipak, 2002. godine u to je vjerovalo nešto manje Srba nego dvije godine ranije. Posljedice tako različitog gledanja na protok vremena su važne: Srbi su smatrali da ništa aktivno ne trebaju učiniti da bi došlo do normalizacije odnosa, već da će vrijeme učiniti svoje i popraviti međuetničke odnose. Hrvati su jasno pokazali da to neće ići, već da netko (Srbi) treba nešto učiniti kako bi se pokrenuo proces normaliziranja odnosa.

U istraživanju iz 2002. godine pitali smo sudionike o glavnim preprekama uspostavi boljih odnosa između Hrvata i Srba u Vukovaru. Rezultati su prikazani na slici 9.

Odgovori sudionika iz dviju etničkih grupa bili su začuđujuće podudarni u nekoliko aspekata: obje grupe su procijenile da

Slika 9.

Glavne prepreke uspostavi boljih odnosa između Hrvata i Srba 2002. godine (1-uopće nije prepreka, 5-izrazita prepreka)

ekonomske teškoće Hrvata, strukturalne prepreke i lokalno vodstvo predstavljaju umjerene prepreke obnovi međugrupnih odnosa. Kulturalne razlike smatrali su malom do umjerenom preprekom (Hrvati su ih doživljavali nešto većom preprekom nego Srbi), svakako ne izrazitom preprekom uspostavi boljih odnosa. Međutim, dvije prepreke vide se etnički bitno različito. Viktimiziranost Hrvata, premda je i Srbi prepoznaju, Hrvati su vidjeli značajno većom preprekom. S druge strane, svoju diskriminiranost Srbi su vidjeli značajnom preprekom, dok su je Hrvati zanemarili. I ovdje vidimo da su etničke interpretacije stvarnosti različite kada je riječ o interesima i poziciji vlastite grupe. Vidan pomak jest, međutim, što postoje iste prepreke koje su bile prepoznate u obje etničke zajednice. Možemo se nadati da njihovo otklanjanje može postati »nadređeni cilj« (Allport, 1954.; Pettygrew, 1998.) koji se ne može postići bez suradnje svih socijalnih aktera u zajednici.

Slika 10.
Četiri razine socijalnog oporavka (prema Čorkalo, 2002.)

Po našem se sudu socijalni oporavak mora događati istodobno na četiri razine (slika 10.).

1. Na individualno-psihološkoj razini proces oporavka podrazumijeva proradu i kognitivno-emocionalno integriranje gubitaka i trauma, te zacjeljivanje povreda u interpersonalnim odnosima koji su ostali nakon iskustva rata.

2. Oporavkom pojedinca moguć je nastavak procesa socijalne rekonstrukcije zajednice, izgradnjom novih socijalnih odnosa i veza u zajednici. Ovdje je važno razumjeti da zajednica ne može nikada izgledati onako kako je izgledala prije. Mnogih ljudi više nema, preživjeli pojedinci su promijenjeni ratnim iskustvom, a promijenjeni su i sami odnosi u zajednici. Stoga je potrebno uspostaviti odnose drugačije kvalitete. Vitalni element tih odnosa je obnova povjerenja koje čini temelj stabilne zajednice. Kao što je već rečeno, povjerenje je moguće razviti gradnjom funkcionalnih veza zasnovanih na zajedničkim interesima i ciljevima, te osvještavanjem emocionalnih potreba jedne i druge etničke zajednice.

3. Funkcionalna zajednica omogućava oporavak i na razini društva. Razvoj građanskih inicijativa, uspostavljanje suradnje među različitim socijalnim grupama, nediskriminirajući postupci te postojanje društvene kontrole, funkcionalnih i za različitosti tolerantnih normi koje reguliraju isplativost natjecanja i suradnje, pokazatelji su socijalne rekonstrukcije. Sociološka teorija ovakva društva i zajednice označava kao ona s razvijenim socijalnim kapitalom. Riječ je o društvu u kojem vlada povjerenje u institucije i sugrađane, poštovanje normi i građanska inicijativnost (npr. Fukuyama, 2000.; Putnam, 2002.).

4. Na kraju, ali nikako ne najmanje važno, jesu strukturalne promjene. To prije svega znači funkcionalnu državnu upravu koja jamči i provodi zaštitu prava pojedin-

ca i svake etničke zajednice, jednakost i poštivanje društvenog ugovora.

Osažujući socijalnu rekonstrukciju na ove četiri razine istovremeno, ona se događa na sustavan način i dvosmjerno – od gore prema dolje i od dolje prema gore (usp. Kriesberg, 1998.), stvarajući tako priliku za ostvarenje uvjeta neophodnih za razvoj stabilnog društva: za psihološku promjenu pojedinca (Staub, 2006.), kao i za promjenu konfliktnog etosa (Bar-Tal, 2000.). Ovdje bismo mogli dodati da su ovo koraci za transformaciju kulture nasilja u kulturu mira. Povlačeći paralelu s Eriksonovom koncepcijom razvoja osobnog identiteta (Erikson, 1980.), rekli bismo da su akcije usmjerene na ove četiri razine razvojni zadaci ostvarenja identiteta zajednice, budući da se njihovom realizacijom otvara mogućnost za razvoj naprednog, funkcionalnog i stabilnog društva.

LITERATURA

- Ajduković, D. (2003). Socijalna rekonstrukcija zajednice. U D. Ajduković (ur.), *Socijalna rekonstrukcija zajednice: psihološki procesi, rješavanje sukoba i socijalna akcija* (str. 11-39). Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.
- Ajduković, D. (2004). Social contexts of traumatization and healing. *Medicine, Conflict and Survival*, 20(2), 120-135. doi:10.1080/1362369042000234717
- Ajduković, D., & Čorkalo, D. (2004). Trust and betrayal in war. In E. Stover & H. Weinstein (Eds.), *My neighbor, my enemy: Justice and community in the aftermath of mass atrocity* (pp. 287-302). Cambridge: Cambridge University Press.
- Ajduković, D., & Čorkalo Biruški, D. (2008). Children caught between the ethnic sides: Challenges for community social reconstruction. *International Journal of Behavioral Development*, 32(4), 337-347. doi:10.1177/0165025408090975
- Ajduković, D., Ajduković, M., & Čorkalo, D. (2002). *Socijalna rekonstrukcija zajednice, opravljavanje sukobima i mentalno zdravlje – pilot program*. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.
- Ajduković, D., Ajduković, M., & Kulenović, A. (1993). *Skala stresnih događaja SSD*. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć. Neobjavljeno.
- Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Cambridge, MA: Addison-Wesley.
- Bar-Tal, D. (2000). From intractable conflict through conflict resolution to reconciliation: Psychological analysis. *Political Psychology*, 21(2), 351-365. doi:10.1111/0162-895X.00192
- Beck, A. T. (1999). *Prisoners of hate. The cognitive basis of anger, hostility and violence*. New York: HarperCollins.
- Biro, M., Ajduković, D., Čorkalo, D., Djipa, D., Milin, P., & Weinstein, H. (2004). Attitudes towards justice and social reconstruction in Bosnia and Herzegovina and Croatia. In E. Stover & H. Weinstein (Eds.), *My neighbor, my enemy: Justice and community in the aftermath of mass atrocity* (pp. 183-205). Cambridge: Cambridge University Press.
- Blau, P. M. (1977). *Inequality and heterogeneity: A primitive theory of social structure*. New York: The Free Press.
- Boon, S. D., & Sulsky, L. M. (1997). Attributions of blame and forgiveness in romantic relationships: A policy-capturing study. *Journal of Social Behavior & Personality*, 12(1), 19-44.
- Brubaker, R. (1996). *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge: University Press.
- Chiot, D., & McCauley, C. (2006). *Why not kill them all? The logic and prevention of mass political murder*. Princeton: Princeton University Press.
- Čorkalo, D. (1995). Stresni događaji vezani uz rat: prikaz skale za odmjerenje količine i intenziteta stresa. *Treća godišnja konferencija hrvatskih psihologa*, Osijek/Bizovac, 25. - 27. svibnja.
- Čorkalo, D. (2002). Peace education in new democracies: A case of Croatia. In G. Salomon & B. Nevo (Eds.), *Peace education around the world: The concept, underlying principles, the practice and the research* (pp. 177-186). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Čorkalo Biruški, D. (2007). *Trauma, trust and social reconstruction: From broken ties to social recovery*. Pozvano predavanje na 10th European conference on traumatic stress, Opatija, 5.-9. lipnja.
- Čorkalo, D., & Ajduković, D. (2003). Uloga škole u poslijeratnoj socijalnoj rekonstrukciji zajednice. *Dijete i društvo*, 5(2-3), 219-234.
- Čorkalo Biruški, D., & Ajduković, D. (2007). Separate schools – a divided community: The role of school in post-war social reconstruction. *Review of Psychology*, 14(2), 93-108.
- Čorkalo, D., Ajduković, D., Weinstein, H., Stover, E., Djipa, D., & Biro, M. (2004). Neighbors again?

- Inter-community relations after ethnic violence. In E. Stover & H. Weinstein (Eds.), *My neighbor, my enemy: Justice and community in the aftermath of mass atrocity* (pp. 143-161). Cambridge: Cambridge University Press.
- Denzin, N. (1978). *Sociological methods: A source-book*. New York: McGraw Hill.
- Echebarria-Echabe, A., & Fernández-Guede, E. (2006). Effects of terrorism on attitudes and ideological orientation. *European Journal of Social Psychology*, 36(2), 259-265. doi:10.1002/ejsp.294
- Erikson, E. (1980). *Identity and the life cycle*. New York: W.W. Norton & Company.
- Fiske, S. (2004). What's in a category? Responsibility, intent and the avoidability of bias against outgroups. In A. G. Miller (Ed.), *The social psychology of good and evil* (pp. 127-140). New York: The Guilford Press.
- Fletcher, L. E., & Weinstein, H. M. (2002). Violence and social repair: Rethinking the contribution of justice to reconciliation. *Human Rights Quarterly*, 24(3), 573-639. doi:10.1353/hrq.2002.0033
- Freud, S. (1989). *Civilization and its discontents* (39th ed.). New York: W.W. Norton. (Original work published in German 1929-1930 as *Das Unbehagen in der Kultur*).
- Freedman, S., Čorkalo, D., Levy, N., Abazović, D., Leebaw, B., Ajduković, D., Djipa, D. & Weinstein, H. (2004). Public education and social reconstruction in Bosnia and Herzegovina and Croatia. In E. Stover & H. Weinstein (Eds.), *My neighbor, my enemy: Justice and community in the aftermath of mass atrocity* (pp. 226-247). Cambridge: Cambridge University Press.
- Fukuyama, F. (2000). *Povjerenje: društvene vrline i stvaranje blagostanja*. Zagreb: Izvori.
- Gagnon, V. P. Jr. (2004). *The myth of ethnic war. Serbia and Croatia in the 1990s*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Glynn, C. J., Hayes, A. F., & Shanahn, J. (1997). Perceived support for one's opinion and willingness to speak out. A meta-analysis of survey studies on the «spiral of silence». *Public Opinion Quarterly*, 61(3), 452-463. doi:10.1086/297808
- Gordon, C., & Arian, A. (2001). Threat and decision making. *Journal of Conflict Resolution*, 45(2), 196-215. doi:10.1177/0022002701045002003
- Hewstone, M., Cairns, E., Voci, A., McLernon, F., Niens, U., & Noor, M. (2004). Intergroup forgiveness and guilt in Northern Ireland: Social psychological dimensions of "The Troubles". In N. R. Branscombe & B. Doosje (Eds.), *Collective guilt. International perspectives* (pp. 193-215). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodson, R., Sekulic, D., & Massey, G. (1994). National tolerance in the former Yugoslavia. *American Journal of Sociology*, 99(6), 1534-1558. doi:10.1086/230453
- Hopkins, N., & Kahani-Hopkins, V. (2006). Minority group members' theories of intergroup contact: A case study of British Muslims' conceptualizations of 'Islamophobia' and social change. *British Journal of Social Psychology*, 45(2), 245-264. doi:10.1348/014466605X48583
- Ignatieff, M. (1993). *Blood and belonging. Journeys into the new nationalism*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Ignatieff, M. (1998). *The warrior's honor. Ethnic war and the modern conscience*. New York: Henry Holt and Company.
- Janoff-Bulman, R. (1992). *Shattered assumptions: Towards a new psychology of trauma*. New York: The Free Press.
- Jarymowicz, M., & Bar-Tal, D. (2006). The dominance of fear over hope in the life of individuals and collectives. *European Journal of Social Psychology*, 36(3), 367-392.
- Kelman, H. (2008). Reconciliation from a social-psychological perspective. In A. Nadler, T. E. Malloy & J. D. Fisher (Eds.), *The social psychology of intergroup reconciliation* (pp. 15-32). Oxford: Oxford University Press.
- Kriesberg, L. (1998). Coexistence and the reconciliation of communal conflicts. In E. Weiner (Ed.), *The handbook of interethnic coexistence* (pp. 182-197). New York: The Continuum Publishing Company.
- Lewicki, R. J., & Wiethoff, C. Trust, trust development and trust repair. In M. Deutsch & P. T. Coleman (Eds.), *The handbook of conflict resolution: Theory and practice* (pp. 86-107). San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Levin, J. (2007). *The violence of hate. Confronting racism, anti-semitism and other forms of bigotry*. Boston: Pearson Allyn and Bacon.
- Long, W. J., & Brecke, P. (2003). *War and reconciliation: Reason and emotion in conflict resolution*. Cambridge: MIT.
- Massey, G., Hodson, R., & Sekulic, D. (1999). Ethnic enclaves and intolerance: The case of Yugoslavia. *Social Forces*, 78(2), 85-107. doi:10.2307/3005571
- Nadler, A. (2002). Postresolution processes: Instrumental and socioemotional routes to reconciliation. In G. Salomon & B. Nevo (Eds.), *Peace*

- education: The concept, principles, and practices around the world* (pp. 127-141). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Nadler, A., & Shnabel, N. (2008). Instrumental and socioemotional paths to intergroup reconciliation and the needs-based model of socioemotional reconciliation. In A. Nadler, T. E. Malloy & J. D. Fisher (Eds.), *The social psychology of intergroup reconciliation* (pp. 37-56). Oxford: Oxford University Press.
- Nadler, A., Malloy, T. E., & Fisher, J. D. (2008). Intergroup reconciliation: Dimensions and themes. In A. Nadler, T. E. Malloy & J. D. Fisher (Eds.), *The social psychology of intergroup reconciliation* (pp. 3-12). Oxford: Oxford University Press.
- Omoto, A. M., & Malsch, A. M. (2005). Psychological sense of community: Conceptual issues and connections to volunteerism-related activism. In A. Omoto (Ed.), *Processes of community change and social action* (pp. 83-103). Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Pham, P. N., Weinstein, H. M., & Longman, T. (2004). Trauma and PTSD symptoms in Rwanda: Implications for attitudes toward justice and reconciliation. *JAMA: Journal of the American Medical Association*, 292(5), 602-612. doi:10.1001/jama.292.5.602
- Panagopoulos, C. (2006). Arab and Muslim Americans and Islam in the aftermath of 9/11. *Public Opinion Quarterly*, 70(4), 608-624. doi:10.1093/poq/nfl029
- Pettigrew, T. F. (1998). Intergroup contact theory. *Annual Review of Psychology*, 49(1), 65-85. doi:10.1146/annurev.psych.49.1.65
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- Ramet, S. P. (1996). *Balkan Babel. The disintegration of Yugoslavia from the death of Tito to ethnic war*. Boulder: Westview Press.
- Roe, P. (1999). The intrastate security dilemma: Ethnic conflict as a "tragedy"? *Journal of Peace Research*, 36(2), 183-202. doi:10.1177/0022343399036002004
- Sekulic, D., Massey, G., & Hodson, R. (1994). Who were the Yugoslavs? Failed source of a common identity in the former Yugoslavia. *American Sociological Review*, 59(1), 83-97. doi:10.2307/2096134
- Sheridan, L. (2006). Islamophobia pre- and post-September 11th, 2001. *Journal of Interpersonal Violence*, 21(3), 317-336. doi:10.1177/0886260505282885
- Staub, E. (1989). *The roots of evil. The origins of genocide and other group violence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Staub, E. (2004). Basic human needs, altruism, and aggression. In A. G. Miller (Ed.), *The social psychology of good and evil* (pp. 51-84). New York: The Guilford Press.
- Staub, E. (2006). Reconciliation after genocide, mass killing or intractable conflict: Understanding the roots of violence, psychological recovery, and steps toward a general theory. *Political Psychology*, 27(6), 867-893. doi:10.1111/j.1467-9221.2006.00541.x
- Staub, E., Pearlman, L. A., & Gubin, A. (2005). Healing, reconciliation, forgiving and the prevention of violence after genocide or mass killing: An intervention and its experimental evaluation in Rwanda. *Journal of Social & Clinical Psychology*, 24(3), 297-334. doi:10.1521/jscp.24.3.297.65617
- Ugolini, W. (2006). Memory, war and the Italians in Edinburgh: The role of communal myth. *National Identities*, 8(6), 421-436. doi:10.1080/14608940601053600
- Useem, B. (1998). Breakdown theories of collective action. *Annual Review of Sociology*, 24, 215-238. doi:10.1146/annurev.soc.24.1.215
- Webb, W. M., & Worchel, P. (1986). Trust and distrust. In S. Worchel & W. G. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (pp. 213-228). Chicago: Nelson-Hall Publishers.
- Worthington, E. L. Jr. (2006). *Forgiveness and reconciliation: Theory and application*. New York: Routledge.
- Žganec, N. (2003). Pojmovno određenje zajednice. U D. Ajduković (ur.), *Socijalna rekonstrukcija zajednice: Psihološki procesi, rješavanje sukoba i socijalna akcija* (str. 41-51). Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.

Summary

FROM DECONSTRUCTION TO RECONSTRUCTION OF A TRAUMATISED COMMUNITY: THE EXAMPLE OF VUKOVAR

Dinka Čorkalo Biruški, Dean Ajduković

*Department of Psychology, Faculty of Philosophy, University of Zagreb
Zagreb, Croatia*

The paper presents a series of research studies of the process of social reconstruction conducted in the period from 2000 to 2004 in Vukovar. The framework consists of five basic studies: (1) survey of the opinions of citizens, Croats and Serbs, conducted in 2000 and repeated in 2002, about mutual relations before, during and after the war, and the possibilities of reconstruction of social relations and reconciliation, (2) research of attitudes towards education and interethnic relations from 2001, in which the participants were primary and secondary school students, their parents and teachers, (3) ethnographic research of the process of social reconstruction of the community in the period from 2000-2003, (4) qualitative research of socio-psychological consequences of the war and consequences for interethnic relations from 2000, and (5) the research on the breakdown of long-standing friendships between members of opposed ethnic groups. Approximately 2,300 participants directly participated in the research studies, and the ethnographic study enabled a wider and deeper analysis of the social reconstruction process that transcends the framework of the directly surveyed sample. The results indicate a slow recovery of the community multiply traumatised by the war events, which left deep, long and in many aspects probably permanent consequences on interethnic relation in once highly homogenous and functional multiethnic community. The paper proposes the model according to which the social recovery of the community simultaneously takes place on four levels: individual-psychological level, community level, social level and structural level.

Key words: social reconstruction of the community, war, trauma, Vukovar, interethnic relations.